
ՍԵՊԱԳԻՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՅՈՒՄ
ԿԻՍԵՐՆԵՐԻ ԵՎ ՍՎՅՈՒԹՆԵՐԻ ՆԵՐԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ*

ԳԱՐԵԳԻՆ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ կիմերներ, սկյութներ, սեպագիր արձանագրություններ, Մանա, գորք, ումման-մանդա, Թեուշպա, Իշպակա, Շաբապուտարա, Պարտատուա:

Նախաբան

Հայկական լեռնաշխարհում ու հարակից տարածաշրջաններում կիմերների և սկյութների երբեմնի ներկայությունը վերաբերյալ տեղեկություններ են հաղորդում ինչպես սեպագիր արձանագրությունները, այնպես էլ՝ Աստվածաշունչը և հունարեն աղբյուրները: Հատկապես կարևոր են այն հաղորդումները, որոնք արվել են պատմական իրադարձությունների ակնատեսների ու ժամանակակիցների կողմից: Այս իմաստով համաժամանակյա սեպագիր արձանագրություններն անփոխարինելի սկզբնաղբյուրներ են: Սույն հոդվածի նպատակն է Հայկական լեռնաշխարհին վերաբերող ասորեստանյան և ուրարտական սեպագիր աղբյուրները քննարկելու միջոցով լրացնել ու ընդլայնել հիշյալ տարածաշրջանում սկյութների և կիմերների առկայությունը վերաբերյալ մեր պատկերացումները, որոնք ձևավորվել են հնագիտական պեղումների արդյունքների հիման վրա:

Քննարկում

Ասուրաբաբելյական սեպագիր արձանագրություններում սկյութներն անվանվում են աչգուգա կամ իշկուգա¹, իսկ կիմերները՝ գիմիրա կամ գիմիրի²: Ասուրական պետական բարձրաստիճան անձնավորություններից

* Ներկայացվել է 01. VI. 2020 թ., գրախոսվել է 03. VII. 2020 թ., ընդունվել է տպագրության 09. VII. 2020 թ.:

¹ И. М. Дьяконов. История Мидии. М.–Л., 1956, с. 242; Б. Б. Пиотровский. Ванское царство (Урарту). М., 1959, с. 235; E. D. Phillips. The Scythian Domination in Western Asia: Its Record in History, Scripture and Archaeology.– “World Archaeology” (London), 1972, vol. 4, № 2, p. 130. Հավանաբար, սկզբնապես սկյութ է կոչվել Առաջավոր Ասիա ներխուժած մի որոշակի ցեղախումբ, ըստ իր ինքնանվանման, իսկ հետագայում այդ անունն են տվել Հյուսիսային Կովկասից ու մերձսևծովյան տարածաշրջանից Այսրկովկաս թափանցած տարբեր ցեղերի ընդհանրությունը:

² Г. Капанцян. Хайаса – колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история. Ереван, 1947, с. 148; И. М. Дьяконов. История Мидии, с. 237–238; E. D. Phillips. Նշվ. աշխ., էջ 130: Ակկադական որոշ տեքստերում կիմեր անվանումը գործածվել է լայն նշանակությամբ՝ ներառելով միջին-

մեկին ուղղված նամակում խոսվում է Ուրարտու մուտք գործած կիմերների առաջնորդի մասին³: Սա ամենավաղ վկայությունն է Մանա երկրում կիմերների գործողատների առկայության, ինչպես նաև վերջիններիս՝ Վանի թագավորություն ներխուժելու վերաբերյալ⁴: Համարվում է, որ կուսակալություններին առնչվող Ռուսա I-ի բարեփոխումը կապված էր նաև կիմերական պատերազմի հետ⁵: Հայտնի են ասուրական արքայազն Սինաքերիբի կողմից Սարգոն II-ին հասցեագրված զեկույցները՝ կիմերների դեմ ուրարտական արքա Ռուսա I-ի անհաջող արշավանքի մասին⁶: Համանման բովանդակություն ունի Ասորեստանի արքա Սարգոն II-ին ուղարկված Աշուրիսուալի հետախուզական զեկույցագիրը⁷: Նույն հարցին է վերաբերում հետախուզական մեկ այլ նամակ⁸: Թեև կիմերների ներխուժումը կասեցնելուն ուղղված ռազմերթին մեծաքանակ զորք է մասնակցել⁹, այնուամենայնիվ, ճակատամարտում զոհվել է ուրարտական 9 նահանգապետ¹⁰. այն խիստ ծանր հետևանքներ է ունեցել տե-

ասիական սակերին. տե՛ս А. И. Иванчик. Современное состояние киммерийской проблемы. Итоги дискуссии.– «Вестник древней истории» (М.), 1999, № 2, с. 85. Այս եզրը կարող էր ունենալ նաև ընդհանրական նշանակություն, որի տակ նկատի էին առնվում հյուսիսային քոչվոր ցեղերն ընդհանրապես:

³ Խոսքը Ասորեստանի պետական մունետիկին հասցեագրված Արադ/Ուրդա-Սինի նամակի մասին է [տե՛ս И. М. Дьяконов. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту (далее – АВИИУ 1). – «Вестник древней истории», 1951, № 2, с. 339, № 50, (8); К. D e l l e r. Ausgewählte neuassyrische Briefe betreffend Urartu zur Zeit Sargons II.– Tra lo Zagros e l’Urmia. Roma, 1984, p. 102, № 2.1; А. И в а н ч и к. Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII–VII вв. до н. э. М., 1996, с. 179–183, № 5].

⁴ Б. Б. П и о т р о в с к и й. Ванское царство, с. 232.

⁵ АВИИУ 1, с. 337; Б. Б. П и о т р о в с к и й. Ванское царство, с. 233.

⁶ АВИИУ 1, с. 340, № 50, (10); К. D e l l e r. Նշվ. աշխ., էջ 98–99, 1.2, А. И в а н ч и к. Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII–VII вв. до н. э., с. 167–176, № 1–3. Ուրարտական բանակը, հավանաբար, կազմված էր 13 նահանգապետերից, գլխավոր հրամանատարի (տուրտան) զորամիավորումներից և արքայական գնդից (А. И. И в а н ч и к. Киммерийцы и Урарту накануне восьмого похода Саргона II.– «Вестник древней истории», 1990, № 3, с. 5):

⁷ АВИИУ 1, с. 341, № 50, (11); К. D e l l e r. Նշվ. աշխ., էջ 98, 1.1, А. И в а н ч и к. Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII–VII вв. до н. э., с. 176–179, № 4.

⁸ К. D e l l e r. Նշվ. աշխ., էջ 100, 1.4:

⁹ S. P a r p o l a. The Correspondence of Sargon II, Part I: Letters from Assyria and the West. State Archives of Assyria 1. Helsinki, 1987, № 31 Y. G r e k y a n. The Battle of Uauš Revisited.– “Aramazd: AJNES” (Yerevan), 2010, vol. V, iss. 1, p. 87.

¹⁰ К. D e l l e r. Նշվ. աշխ., էջ 99–100, 1.3, G. B. L a n f r a n c h i, S. P a r p o l a. The Correspondence of Sargon II, Part II: Letters from the Northern and Northeastern Provinces. State Archives of Assyria 5. Helsinki, 1990, № 90; А.

րության համար: Վանի թագավորության հիշյալ տիրակալի՝ կիմերների դեմ ուղղված այս անհաջող ռազմարշավի հավանական ժամանակը համարվում է մ. թ. ա. 714 թվականը¹¹: Ամեն դեպքում, այդ ժամանակ կիմերներն արդեն հասել էին Ուրարտուի սահմաններին¹²: Նրանք հիշատակվում են նաև հետագայում՝ Մինաքերիբի ժամանակվա նամակներից մեկում (մ. թ. ա. 705 թ.)¹³, ինչպես և մի քանի այլ նամակներում, որոնց հասցեատերերն ու ուղարկողներն անհայտ են¹⁴: Հնարավոր է, որ Փոյուզիայի արքա Միդաս I-ը գոհվել է կիմերների դեմ մարտնչելիս¹⁵ կամ ինքնասպանություն է գործել կիմերական զորազնդերից պարտվելուց հետո (մ. թ. ա. 675 թ.)¹⁶: Ավելի հին բնօրինակից պատճենահանված կավե սալիկներից մեկում, հավանաբար, խոսվում է մ. թ. ա. 679/8 թ. դեպքերի մասին: Ասվում է, որ կիմերները հարձակվել են Ասորեստանի վրա և այնտեղ ջախջախվել են¹⁷: Այսպես կոչված, «Ասարհադոնի ժամանակագրությունից» պարզվում է նաև, որ Խուբուշուսում կիմերների կոտորած է տեղի ունեցել¹⁸: Ասարհադոնի մի արձանագրությունից տեղեկանում ենք, որ նա հաղթել է հեռավոր վայրից եկած Թեուշպա կիմերին՝ նրա ողջ զորքի հետ, Խուբուշուս երկրում¹⁹: Ասարհադոնի նույն արձա-

Иванчик. Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII–VII вв. до н. э., с. 169–173, № 2.

¹¹ А. И. Иванчик. Киммерийцы и Урарту накануне восьмого похода Саргона II, с. 8, 16. Չի բացառվում, որ Ուրարտուի և կիմերների այս ընդհարումը կարող էր տեղի ունենալ փոքր-ինչ ավելի վաղ:

¹² T. Sulimirski. Scythian Antiquities in Western Asia.– “Artibus Asiae” (Ascona), 1954, vol. 17, № 3/4, p. 283.

¹³ АВИИУ 1, с. 352, № 50, (36).

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 355, № 50, (41):

¹⁵ И. М. Дьяконов. Малая Азия и Армения около 600 г. до н. э. и северные походы вавилонских царей.– «Вестник древней истории», 1981, № 2, с. 57; Ա. Քոսյան. Տուն Թորգոմայ (առասպել և իրականություն), Երևան, 1998, էջ 39–40:

¹⁶ Г. А. Меликишвили. Урартские клинообразные надписи. М., 1960, с. 341–342, № 278; Ա. Տ. Երեմյան. Կիմերական ու սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ.– ՊԲՀ, 1968, № 2, էջ 109, А. И. Иванчик. Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII–VII вв. до н. э., с. 72–76; Ա. Վ. Քոսյան. Արամ Նահապետը Կապադոկիայում (մի վարկածի առթիվ). – ՊԲՀ, 1999, № 1, էջ 249, Н. В. Арутюнян. Корпус урартских клинообразных надписей. Ереван, 2001, с. 335–336, № 414.

¹⁷ И. М. Дьяконов. Ассиро–вавилонские источники по истории Урарту (далее – АВИИУ 2).– «Вестник древней истории», 1951, № 3, с. 215, № 63.

¹⁸ D. D. Luckenbill. Ancients Records of Assyria and Babylonia, II. Chicago, 1927, p. 217; А. И. Иванчик. Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII–VII вв. до н. э., с. 60–64.

¹⁹ D. D. Luckenbill. Ancients Records of Assyria and Babylonia, II, pp. 206–207, 212, 217; Б. Б. Пиотровский. Археология Закавказья. Л., 1949, с. 122. АВИИУ 2, с. 216–217, № 65; И. М. Дьяконов. История Мидии, с. 258;

նագրությունից հայտնի է դառնում, որ ասուրական արքան զենքով կոտորել է նաև սկյութ Իշպակայի զորքը²⁰: Հայտնի է նիւնվեում բանջարանոցի գնման մի պայմանագիր (մ. թ. ա. 679 թ.), որտեղ հիշատակվում է կիմերական գնդի հրամանատար Ուբրու-Պաուանի անունը²¹: Պահպանվել են սեպագիր սալիկներ, որոնց վրա արձանագրված են Ասարհադոնի և Աշուրբանապալի ժամանակաշրջաններում արված հարցումները Շամաշ աստծո պատգամախոսին: Ասորեստանի արքան, մասնավորապես, ցանկանում է իմանալ՝ արդյո՞ք կիմերները պատրաստվում են արշավել դեպի Շուպրիա²²: Մեկ այլ սալիկ հիշատակություն է կիմերների դրած ճամբարի վերաբերյալ՝ Մանայի արքայի ճամբարի դեմ: Ասարհադոնն իր սուրհանդակին խուբուշկիա ուղարկելով ուզում է իմանալ, թե կիմերները կամ սկյութները կհարձակվե՞ն նրա վրա²³: Ասորեստանի արքան հետաքրքրվում է նաև, թե Մանայում գտնվող սկյութների զորքը, որն այնտեղից մտել է խուբուշկիա, կչարժվի՞ դեպի Ասորեստան, երկրի սահմանային տարածքներում կգրավի՞ ավարառությամբ ու թալանով²⁴: Սկյութները և սկյութների արքա Պարտատուան հիշատակվում են նաև մարերի բնակության տարածքներում կատարված իրադարձությունների ու Ասարհադոնի աղջկան Պարտատուային կնության տալու հարցի կապակցությամբ²⁵: Պարտատուայի անունն արձանագրված է Զիվիեի «գանձի» արձաթյա թիթեղներից մեկի վրա²⁶: Մարական դեպքերի (Կաշտարիտի ապստամբության) առնչությամբ բազմիցս հիշատակվում են նաև կիմերներն ու նրանց զորքը: Կիմերների անունը շուշափվում է նաև պատգամախոսին ուղղված ընդհանուր բնույթի հարցե-

Ա. Վ. Քոսյան. Արամ նահապետը Կապադոկիայում, էջ 240, A. I. Ivantchik. Kimmerier und Skythen. M., 2001, S. 56. *խուբուշկիա երկրի տեղադրության վերաբերյալ կան տարբեր կարծիքներ: Առավել հաճախ հանդիպող տեսակետների համաձայն՝ խուբուշկիան գտնվել է Ուրմիա լճի հարավային ափագանում կամ Թաբալում: Ժամանակակից հետազոտողները հակված են ընդունելու երկրորդ տարբերակը:*

²⁰ Ենթադրվել է, որ մանացիներն ու նրանց դաշնակից սկյութները պարտություն են կրել խուբուշկիայում, իսկ Իշպակայի զոհվել է (D. D. Luckenbill. Նշվ. աշխ., էջ 213, K. Strobel. The Cimmerians in Asia Minor.— Some Observations on Anatolian Cultures. Ankara, 2014, p. 376).

²¹ А. И в а н ч и к. Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII—VII вв. до н. э., с. 66, 259—260, № 42.

²² Նույն տեղում, էջ 77—90, 208—211, № 20:

²³ Նույն տեղում, էջ 92, 218—221, № 23:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 92, 216—218, № 22:

²⁵ АВИИУ 2, с. 228, № 68, г; А. И в а н ч и к. Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII—VII вв. до н. э., с. 97—98, 212—216, № 21; Ե. Գրեկյան. Մարաստան.— Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հ. I, Երևան, 2013, էջ 270, K. Strobel. The Cimmerians in Asia Minor, p. 377.

²⁶ K. Strobel. “Kimmeriersturm” und “Skythenmacht”: eine historische Fiktion?.— Studies Presented to Frederick Mario Fales on the Occasion of His 65th Birthday. Wiesbaden, 2012, S. 831.

րում: Մ. Թ. ա. VII դ. 70-ական թվականներին Ասարհադոնին ուղղված նամակներից մեկում խոսք է գնում Մանա երկիր կիմերների մուտքն արգելելու, իսկ մեկ այլ նամակում ինչ-որ կիմերների հարցաքննելու վերաբերյալ²⁷: Աշուրբանապալի արձանագրություններից մեկում («Ռասամի գլան») պատմվում է Լիդիայի արքա Գիգեսի՝ կիմերների դեմ տարած հաղթանակի, իսկ այնուհետև՝ նրանցից կրած պարտության մասին: Այս իրադարձություններից առաջինը շարադրված է նաև Խառանի Սինի տաճարի վերականգնմանը վերաբերող արձանագրությունում²⁸: Կիմերների բնորոշումը որպես հզոր թշնամու, որը «մորելի նման ծածկում է երկրի տարածքը»²⁹, հավանաբար, նրանց բազմաքանակության և արագաշարժության վկայությունն է: Շամաշի պատգամախոսին ուղղված Աշուրբանապալի հարցումներում նույնպես խոսք է գնում կիմերների զորքի մասին³⁰: Ասորեստանի արքայի «գլանում» առկա ումման-մանդա եզրը, հավանաբար, վերաբերում է կիմերներին³¹: Մարդուկ աստծուն ձուլված Աշուրբանապալի հիմնում հիշվում են նաև աստծո կողմից պարտության դատապարտված կիմերների առաջնորդ Դուգդամին ու նրա որդի Սանդաքշատրուն կամ Սանդակուրուն³²: Ումման-մանդայի մասին, որպես Ակկադի դաշնակիցների, երկու անգամ տեղեկություն է հաղորդում, այսպես կոչված, «Գեդի ժամանակագրությունը»³³: Ակկադերենում, ի դեպ, ումման-մանդան հյուսիսային քոչվոր ցեղերի ընդհանուր անվանումն էր³⁴: Միջագետքի բնակիչները, այդ թվում՝ ասորեստանցի-

²⁷ АВИИУ 2, с. 223–224, № 68, а, с. 224, № 68, б, с. 225–228, № 68, г, с. 231–232, № 69, 2, с. 232–233, № 69, 3; А. И в а н ч и к. Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII–VII вв. до н. э., с. 193–195, № 13, с. 196–201, № 14.

²⁸ D. D. Luckenbill. Նշվ. աշխ., էջ 297–298, 351–352, АВИИУ 2, с. 236–237, № 72, с. 239–240, № 74; А. Иванчик. Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII–VII вв. до н. э., с. 103, 108, 265–266, № 45, с. 269–272, № 47.

²⁹ А. И в а н ч и к. Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII–VII вв. до н. э., с. 101, 262–265, № 44, с. 276–279, № 49.

³⁰ АВИИУ 2, с. 240, № 75; А. И в а н ч и к. Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII–VII вв. до н. э., с. 96, 248–250, № 36.

³¹ А. И в а н ч и к. Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII–VII вв. до н. э., с. 279, № 50.

³² D. D. Luckenbill. Նշվ. աշխ., էջ 385, АВИИУ 2, с. 243, № 78; А. И в а н ч и к. Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII–VII вв. до н. э., с. 121–122, 272–276, № 48, с. 279–280, № 50–51. Ի դեպ, կիմերների առաջնորդ Դուգդամին մահացել է հիվանդությունից [տե՛ս А. И. Иванчик. Современное состояние киммерийской проблемы, с. 89. Սանդաքշատրուն անվան տարրն թերցման (^mSa-an-dak-KUR-ru) վերաբերյալ տե՛ս А. I. Ivantchik. Նշվ. աշխ., էջ 15, К. Strobel. “Kimmeriersturm” und “Skythenmacht”, S. 797]:

³³ АВИИУ 2, с. 247, № 81.

³⁴ Б. Б. Пиотровский. Археология Закавказья, с. 122; И. М. Дьяков. История Мидии, с. 238.

ները, գործածում էին ումման-մանդա եզրը՝ նշելու համար տվյալ ցեղերի կամ ժողովուրդների՝ (կուտիներ, կիմերներ, մարեր և այլն) ոչ քաղաքակիրթ, ուղղամտենչ բնույթը³⁵:

Խնդրո առարկա հարցի վերաբերյալ ուրարտական գրավոր աղբյուրներն ընձեռում են մեկ անուղղակի տվյալ: Քանի որ այդ եզակի փաստն էսպես առնչվում է մեր ուսումնասիրության թեմային, ուստի դրան անդրադառնանք առավել մանրամասն: Ռուսաստանի Վոլգայի գետնաված պալատական տնտեսության անձնակազմի հաշվառման կավե մի սալիկի սեպագիր արձանագրությունից հայտնի է դառնում, որ իշկուգուլյան արքան ուղևորվել է Մանա երկիր այն տարում, երբ Ռուսաստանի Կիլբանիկայի տաճարում Խալդին հաստատել է Ռուսայի³⁶: Հիշյալ արձանագրությունն ունեցել է մի շարք տարբերություններ, ուստի և բազմաթիվ մեկնաբանությունների առիթ է տվել: Մասնավորապես, Ֆ. Քյոնիգի ոչ ճշգրիտ վերծանությունը իշկուգուլյան արքայանունը ներկայացվել է որպես Šaga'tara³⁷: Իշկուգուլյան արքայի անունը սխալմամբ ընթերցվել է նաև Շագաշտար(ա)³⁸: Ն. Ադոնցը մեջ է բերում հիշյալ անձնանվան Sagaštar³⁹, իսկ Գ. Մելիքիշվիլին՝ Sagaštara (Սագաշտարա) ձևը, որոնք էականորեն չեն տարբերվում նախորդ գրելաձևից: Վերջինս չի կիսում Կ. Լեման-Հաուպտի այն կարծիքը, որ դա իշկուգուլու երկրի արքայի նամակն է ուրարտական արքա Ռուսա Արգիշտորդուն⁴⁰: Բ. Պիտրովսկու հիմնարար աշխատության մեջ այս հատվածը թարգմանված է հետևյալ կերպ. «... Սագաշտարան, իշկուգուլու երկրի արքան, գնաց Մանա երկիր ...»⁴¹: Ի. Դյակոնովը խնդրո առարկա հատվածը կարդում է այսպես. «... Շագան, ավագ որդին իշկուգուլյան արքայի, եկավ Մանա ...»: Նա կարծիք է հայտնում, որ Շագան ուրարտական տերության փոխարքան էր (ակներևաբար՝ Մանայում)⁴²: Ըստ Ս. Երեմյանի, քննարկվող արձանագրությունը տնտեսական փաստաթուղթ է, որը իշկուգուլու երկրի թագավոր Սագաշտարան ուղարկել է Ռուսա II-ին: Նա ենթադրում է, որ ուրարտական արձանագրության իշկուգուլուն ասորեստանյան հետախույզի զեկույցում անվանված է Գա-

³⁵ А. И. Иванчик. Современное состояние киммерийской проблемы, с. 82; Ե. Գ. ր. Ե. կ. յ. ա. ն. նշվ. աշխ., էջ 264, 278–279:

³⁶ И. М. Дьяконов. Урартские письма и документы. М.–Л., 1963, с. 38–39; Н. В. Арутюнян. Նշվ. աշխ., էջ 330–331, 412; М. Salvini. Corpus dei testi urartei, vol. IV. Roma, 2012, p. 145. Այս եզակի փաստից պարզ է դառնում նաև, որ Ուրարտում տարիները, հավանաբար, ժամանակագրվում էին ըստ նշանակալի իրադարձությունների: Հայերի մոտ մինչ օրս շարունակում են պահպանվել հնամենի այդ սովորության թույլ արձագանքները:

³⁷ F. W. K ö n I g. Handbuch der chaldischen Inschriften, II. Graz, 1957, S. 160–161, № 131.

³⁸ Գ. Ա. Ղ ա փ ա ն ց յ ա ն. Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 212: Միայն ընթերցման ուղղումը տե՛ս И. М. Дьяконов. Урартские письма и документы, с. 80.

³⁹ Ն. Ա. դ. ո. ն. ց. Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 182:

⁴⁰ Г. А. Меликишвили. Նշվ. աշխ., էջ 348, № 286:

⁴¹ Б. Б. Пиотровский. Ванское царство, с. 113, 159.

⁴² И. М. Дьяконов. Урартские письма и документы, с. 38–39, 80.

միրա՝ այսպիսով, Սագաշտարային համարելով կիմերների առաջնորդ⁴³: Հ. Կարագյոզյանը քննադատաբար է մոտեցել նախորդ թարգմանություններին և առաջարկել է վերծանություն իր տարբերակը. « ... Շագաշտորդին հզոր՝ արքան Իշկուգուուլխե (ցեղի), գնաց դեպի Մանա ...»: Այստեղից հետևություն է արվել, որ «Իշկուգուուլխե կոչվող ցեղը կամ ցեղային միությունը գտնվել է կամ տեղափոխվել և բնակություն է հաստատել Մանայի տարածքում», իսկ Շագաշտորդին Ռուսա II-ի դաշնակիցն է եղել ու նրա իշխանության կենտրոնը գտնվել է Մանայում⁴⁴: Հ. Կարագյոզյանի կարծիքով, ուրարտական արձանագրությունում վկայված Շագաշտորդին համապատասխանում է հայ պատմագրության մեջ հիշատակվող Սկայորդուն⁴⁵: Ն. Հարությունյանի «Իրվան ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների» աշխատության մեջ քննվող տեքստը բերվում է Ի. Դյակոնովի ընթերցման և թարգմանության հիմամբ: Այն ստանում է հետևյալ տեսքը. « ... Շագան, ավագ որդին Իշկուգուուլխի (երկրի), եկավ Մանա (երկիր)»⁴⁶: Կարևոր եզրահանգման առիթ է տալիս Մ. Սալվինիի՝ վերջին տասնամյակներում կատարած մի ուղղում: Սույն արձանագրության վերը հիշատակված իշկուգուուլխյան անձնանունը նա առաջարկում է կարդալ Շագապուտարա⁴⁷: Հետաքրքիր է, որ անկախ սեպագրերի տարակերպ վերծանություններից՝ ^mšá-ga DUMU tar-a (Ի. Դյակոնովի կամ I տարբերակ), թե ^mšá-ga-pu_x-tar-a (Մ. Սալվինիի կամ II տարբերակ), երկու դեպքում էլ մեզ հետաքրքրող անձնանվան հայերեն թարգմանությունը նույնն է ստացվում՝ Սակայորդի: Բանն այն է, որ DUMU շումերական գաղափարագիրն ունի որդի իմաստը⁴⁸, իսկ tara բառն ուրարտերենում ունի հզոր⁴⁹, գուցե նաև՝ ավագ⁵⁰ նշանակությունը: Այսինքն, արձանագրության վերծանության I տարբերակը կարելի է ընթերցել երկու ձևով. ա) «Շագան, ավագ որդին» (հետևելով Ի. Դյակոնովին), բ) «Շագաշտորդին հզոր» (հետևելով Հ. Կարագյոզյանին): Մյուս կողմից, վերծանության II տարբերակը նույնպես կարող է ենթադրել երկակի թարգմանություն՝ կախված այն հանգամանքից՝ արդ-

⁴³ Ս. Տ. Երեմյան. Կիմերական ու սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, էջ 93, 105:

⁴⁴ Հ. Կարագյոզյան. Ուրարտական գաղափարագիր անձնանուններ. – ՀՍԽՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1984, № 1, էջ 78:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 80:

⁴⁶ Н. В. Арутюнян. Նշվ. աշխ., էջ 330–331, 412: Խոստովանենք, որ գործ ունենք խճճված թարգմանության հետ:

⁴⁷ М. Salvini. The Inscriptions of Ayani. Cuneiform and Hieroglyphic.- Ayani I. Roma, 2001, p. 262; Ն ու յ ն ի՝ Corpus dei testi urartei, vol. IV, p. 145; K. Işik, M. Salvini. New Urartian Cuneiform Bulla from Ayani in the Van Museum.– “Aramzad: AJNES” (Yerevan), 2015, vol. IX, iss. 2, p. 53.

⁴⁸ Г. А. Меликишвили. Նշվ. աշխ., էջ 376, И. М. Дьяконов. Урартские письма и документы, с. 93; Н. В. Арутюнян. Նշվ. աշխ., էջ 414:

⁴⁹ Г. А. Меликишвили. Նշվ. աշխ., էջ 408, Н. В. Арутюнян. Նշվ. աշխ., էջ 467, Հ. Կարագյոզյան. Նշվ. աշխ., էջ 78:

⁵⁰ И. М. Дьяконов. Урартские письма и документы, с. 91; Н. В. Арутюнян. Նշվ. աշխ., էջ 467:

յո՞ք tara-ն դիտարկվում է կապակցությունից անջատ՝ առանձին բառի կարգավիճակում, թե՞ որպես ^mšá-ga-pu_x-tar-a բարդ բառի երկրորդ բաղադրիչ: Այսպիսով, Մ. Սալվինիի (II տարբերակի) վերծանություն I ենթատարբերակը կլինի ^mšá-ga-pu_x tar-a, թարգմանաբար՝ «սակայորդին հզոր», եթե ճիշտ է մեր կռահումը pu_x բառ-մասնիկի նշանակության վերաբերյալ⁵¹, իսկ II ենթատարբերակում կունենանք, որպես ամբողջություն, ^mšá-ga-pu_x-tar-a բաղադրյալ բառը, որը պարզապես կարելի է թարգմանել «սակայորդի»⁵²: Տեղին է մեջբերել Գ. Ղափանցյանի կողմից հայերեն սկայորդի (=սակ-տոհմից) բառի վերականգնումն ու բարտերեն համարժեքով *šakaxi⁵³: Ստացվում է, որ ուրարտերենում վկայված šaga=*šaka բառը նշանակում է սակ: Այսինքն, ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների Շագայորդին, իրոք, կարող է համապատասխանել, ինքնացու հիշատակած Սկայորդուն կամ, տառացի, Սակի որդուն: Մյուս կողմից, հզոր ցեղապետ Իշպական⁵⁴, որի անունը, հավանաբար, առաջացել է «ձիավոր» (Aspaka) բառից⁵⁵, նախկինում նույնացվել է ինքնացու հաղորդած Սկայորդու հոր հետ⁵⁶: Իհարկե, ճիշտ կլիներ Սկայորդի-Իշպակա համապատասխանեցումը՝ ելնելով թեկուզ Պարույր-Պարտատուա նույնացման հնարավորությունից: Ստացվում է, որ ասորեստանյան արձանագրություններում հիշատակված Իշպական համապատասխանում է ինչպես հայկական աղբյուրների Սկայորդուն, այնպես էլ՝ ուրարտական սեպագիր արձանագրության Շագայորդուն⁵⁷: Տեղին է կրկին հիշել Ասարհադունի հայտնի արձանագրությունը, որտեղ ասվում է ասուրական արքան ցիրուցան է արել մանացիներին և կոտորել նրանց դաշնակից սկյուրթ Իշպակայի զորքը⁵⁸:

⁵¹ Գ. Մ. Թումանյան. Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ, Երևան, 2005, էջ 30–31:

⁵² Այս եզրահանգումը կատարել է իրանագետ Ռ. Շմիտտը՝ Մ. Սալվինիին հասցեագրված իր նամակում. տե՛ս M. Salvini. Corpus dei testi urartei, vol. IV, p. 145, r. 2: Տե՛ս նաև Տ. Դալալյան. Սկյուրթներ. – Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հ. I, Երևան, 2013, էջ 435, նույնի՛ն Iš-qi-gu-lu-ն երկիրը և սկյուրթները. – Խաղթյան զորությունը ... Հոգվածների ժողովածու նվիրված Բորիս Պրոտորովսկու 100-ամյակին, Երևան, 2010, էջ 45:

⁵³ Գ. Ա. Ղափանցյան. նշվ. աշխ., էջ 217:

⁵⁴ Տանախում հայտնի է այս անձնանվան հունարեն «Ἀσπακος» գրեկաձևը. տե՛ս В. И. Абаев. Осетинский язык и фольклор, т. 1. М.–Л., 1949, с. 157; И. М. Дьяконов. История Мидии, с. 245, прим. 5.

⁵⁵ Э. А. Грантовский. Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., 1970, с. 266.

⁵⁶ Մ. Տ. Երեմյան. Հայկական առաջին պետական կազմավորումները (VII–VI դդ. մ. թ. ա.). – ՊԲՀ, 1968, № 3, էջ 98:

⁵⁷ Ռուսախինիլիի պալատական տնտեսության անձնակազմի հաշվառման հիշյալ սեպագիր արձանագրությունը ևս մեկ ապացույց է, որ Շագայորդի/Սկայորդի/Իշպական Ռուսա Արգիշթորդու ժամանակակիցն է:

⁵⁸ D. D. Luckenbill. նշվ. աշխ., էջ 213, АВИИУ 2, с. 216–217, № 65; М. С. Кашкай. Из истории Маннейского царства. Баку, 1977, с. 72.

Հայկական լեռնաշխարհում սկյութների ներկայության վերաբերյալ կողմնակի վկայություն կարելի է համարել Հյուսիսային Կովկասում (Վերին Ռուտիսայի դամբարանադաշտ) հայտնաբերված և այժմ Բեռլինի թանգարանում գտնվող ուրարտական բրոնզե սաղավարտը, որի վրա արձանագրված է Արգիշթիի անունը⁵⁹: Ինչպես հիշյալ սաղավարտի, այնպես էլ ուրարտական բրոնզե գոտու հայտնվելը Կենտրոնական Կովկասում (Թլիի № 40 դամբարան, Հարավային Օսեթիա)⁶⁰, թերևս, հնարավոր է կապել Հայկական լեռնաշխարհից սկյութական որոշ ավարառու զորաջոկատների հեռանալու հետ: Ուրարտական իրեր են հայտնաբերվել նաև Օսեթիայի այլ դամբարանադաշտերում⁶¹ ու Աբխազիայում⁶²:

Եզրակացություն

Պատմական իրադարձությունների ժամանակակիցների կողմից կազմված սեպագիր արձանագրություններն անփոխարինելի սկզբնաղբյուրներ են: Դրանցում շատ կարևոր ու հավաստի տեղեկություններ են փաստագրված, հատկապես, Հայկական լեռնաշխարհում կիմերների ու սկյութների ներկայության վերաբերյալ: Գրավոր վկայությունները, հնագիտական տվյալների զուգադրությամբ, նպաստում են քննարկվող դարաշրջանի պատմամշակութային զարգացումների ընդհանրական պատկերի վերակազմությունը: Մասնավորապես, ժամանակագրորեն իրար հաջորդող ուրարտական և ասուրական սեպագիր արձանագրությունները, ըստ երևույթին, ճշմարտացիորեն արտացոլելով պատմական իրադարձությունների ընթացքը, փոխադարձաբար հաստատում ու լրացնում են իրար այն փաստի կապակցությամբ, որ սկյութական զորագնդերից մեկը մ. թ. ա. VII դ. 80-ական թվականների ավարտին գտնվում էր Մանա երկրի տարածքում՝ դաշնակցելով մանացիների հետ՝ ընդդեմ Ասորեստանի:

⁵⁹ С. А. Е с а я н. Оружие и военное дело древней Армении (III–I тыс. до н. э.). Ереван, 1966, с. 99; Н. В. А р у т ю н я н. Նշվ. աշխ., էջ 225, № 239:

⁶⁰ Б. В. Т е х о в. Об одном погребальном комплексе из с. Тли.– «Советская археология» (М.), 1961, № 4, с. 130–138, рис. 5; Ն ու յ ն ի՝ Тлийский могильник и проблема хронологии культур поздней бронзы – раннего железа Центрального Кавказа.– «Советская археология», 1972, № 3, с. 31, 33, рис. 2, 267.

⁶¹ П. У в а р о в а. Могильники Северного Кавказа. Материалы по археологии Кавказа, вып. VIII. М., 1900, с. 271, 277–278; А. I v a n t c h i k, А. М о ш и н с к и й. Two Bronze North Caucasian Helmets from the State Historical Museum (M.).– “Ancient Civilizations from Scythia to Siberia”, М., 2001, vol. 7, iss. 3–4, pp. 288–290, fig. 1, 2.

⁶² М. Т р а п ш. Памятники колхидской и скифской культур в селе Куланурх-ва Абхазской АССР. Сухуми, 1962, с. 23, таб. XX, 1; А. С к а к о в. К вопросу о связях племен Армянского нагорья и Колхиды в эпоху раннего железа.– По ту сторону Арагаца. Археологические исследования, посвященные памяти Телемака Хачатряна. Ереван, 2018, с. 199–200. Այստեղ չենք անդրադարձել Հայկական լեռնաշխարհի կիմերական ու սկյութական հնագիտական մեծաթիվ համալիրներին, քանի որ դա առանձին քննարկման առարկա է:

Գարեգին Թումանյան – պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վաղ Հնագիտության բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզե-երկաթեդարյան մշակույթներ, թաղման ծես, կիմերասկյութական մշակութային ընդհանրություն: Հեղինակ է 5 գրքի և 57 հոդվածի:
gstumanyan@gmail.com

REFERENCES

- Abaev V. I. Osetinskiy yazyk i fol'klor, t. 1. M.–L., 1949 (In Russian).
 Adonts N. Hayastani patmutyun, Yerevan, 1972 (In Armenian).
 Arutyunyan N. V. Korpus urartskikh klinoobraznykh nadpisey. Yerevan, 2001 (In Russian).
 Dalalyan T. Iš-qi-gu-lu-ú yerkire ev skyutnere.– Khaldyan zorutyamb ... Hodvadsneri zhoghovadsu nvirvads Boris Piotrovsku 100-amyakin, Yerevan, 2010 (In Armenian).
 Dalalyan T. Skyutner.– Hayastani harakits yerkrneri patmutyun, h. I, Yerevan, 2013 (In Armenian).
 Deller K. Ausgewählte neuassyrische Briefe betreffend Urartu zur Zeit Sargons II.– Tra lo Zagros e l'Urmia. Roma, 1984.
 D'yakonov I. M. Assiro-vavilonskie istochniki po istorii Urartu.– “Vestnik drevney istorii” (M.), 1951, № 2 (In Russian).
 D'yakonov I. M. Assiro-vavilonskie istochniki po istorii Urartu. – “Vestnik drevney istorii” (M.), 1951, № 3 (In Russian).
 D'yakonov I. M. Istoriya Midii. M.–L., 1956 (In Russian).
 D'yakonov I. M. Urartskie pis'ma i dokumenty. M.–L., 1963 (In Russian).
 D'yakonov I. M. Malaya Aziya i Armeniya okolo 600 g. do n. e. i severnye pokhody vavilonskikh tsarey.– “Vestnik drevney istorii” (M.), 1981, № 2 (In Russian).
 Ghapantsyan G. A. Urartui patmutyune, Yerevan, 1940 (In Armenian).
 Grantovsky E. A. Rannyaya istoriya iranskikh plemen Peredney Azii. M., 1970 (In Russian).
 Grekyan Y. The Battle of Uauš Revisited.– “Aramazd: AJNES” Yerevan, 2010, vol. V.
 Grekyan Y. Marastan.– Hayastani harakits yerkrneri patmutyun, h. I, Yerevan, 2013 (In Armenian).
 Harutyunyan N. V. Urartun m. t. a. VIII dari verdjin ev VII darum.– Hay zhoghovrdi patmutyun, h. I, Yerevan, 1971 (In Armenian).
 Işik K., Salvini M. New Urartian Cuneiform Bulla from Ayanis in the Van Museum.– “Aramazd: AJNES” (Yerevan), 2015, vol. IX.
 Ivanchik A. I. Kimmeriytsy i Urartu nakanune vos'mogo pokhoda Sargona II.– “Vestnik drevney istorii” (M.), 1990, № 3 (In Russian).
 Ivanchik A. Kimmeriytsy. Drevnevostochnye tsivilizatsii i stepnye kochevniki v VIII–VII vv. do n. e. M., 1996 (In Russian).

- Ivanchik A. I. *Sovremennoe sostoyanie kimmeriyskoy problemy. Itogi diskussii.*– “Vestnik drevney istorii” (M.), 1999, № 2 (In Russian).
- Ivantchik A. I. *Kimmerier und Skythen.* M., 2001.
- Ivantchik A., Moshinskiĭ A. Two Bronze North Caucasian Helmets from the State Historical Museum (M.).– “Ancient Civilizations from Scythia to Siberia”, (M.), 2001, vol. 7, iss 3–4.
- Kapantsyan G. *Khayasa – kolybel’ armyan. Etnogenez armyan i ikh nachal’naya istoriya.* Yerevan, 1947 (In Russian).
- Karagyozyan H. *Urartakan gaghaparagir andznanner.*– HSKh GA “Lraber hasarakakan gitutyunneri”, 1984, № 1 (In Armenian).
- Kashkay M. S. *Iz istorii Manneyskogo tsarstva.* Baku, 1977 (In Russian).
- König F. W. *Handbuch der chaldischen Inschriften, II.* Graz, 1957.
- Kosyan A. *Tun Torgomay (araspel ev irakanutyun),* Yerevan, 1998 (In Armenian).
- Kosyan A. V. *Aram Nahapete Kapadovkiayum (mi varkadsı artiv).*– PBH, 1999, № 1 (In Armenian).
- Lanfranchi G. B., Parpola S. *The Correspondence of Sargon II, Part II: Letters from the Northern and Northeastern Provinces.* State Archives of Assyria 5. Helsinki, 1990.
- Luckenbill D. D. *Ancients Records of Assyria and Babylonia, II.* Chicago, 1927.
- Melikishvili G. A. *Urartskie klinoobraznye nadpisi.* M., 1960 (In Russian).
- Parpola S. *The Correspondence of Sargon II, Part I: Letters from Assyria and the West.* State Archives of Assyria 1. Helsinki, 1987.
- Phillips E. D. *The Scythian Domination in Western Asia: Its Record in History, Scripture and Archaeology.*– “World Archaeology” (London), 1972, vol. 4, № 2.
- Piotrovsky B. B. *Arkheologiya Zakavkaz’ya.* L., 1949 (In Russian).
- Piotrovsky B. B. *Vanskoe tsarstvo (Urartu).* M., 1959 (In Russian).
- Salvini M. *The Inscriptions of Ayanis. Cuneiform and Hieroglyphic.*– Ayanis I, Roma, 2001.
- Salvini M. *Corpus dei testi urartei, vol. IV.* Roma, 2012.
- Skakov A. *K voprosu o svyazyakh plemen Armyanskogo nagor’ya i Kolkhidy v epokhu rannego zheleza.*– Po tu storonu Aragatsa. *Arkheologicheskie issledovaniya, posvyashchennye pamyati Telemaka Khachatryana.* Yerevan, 2018 (In Russian).
- Strobel K. “Kimmeriersturm” und “Skythenmacht”: eine historische Fiktion?– *Studies Presented to Frederick Mario Fales on the Occasion of His 65th Birthday.* Wiesbaden, 2012.
- Strobel K. *The Cimmerians in Asia Minor. – Some Observations on Anatolian Cultures.* Ankara, 2014.
- Sulimirski T. *Scythian Antiquities in Western Asia. – “Artibus Asiae”* (Ascona), 1954, vol. 17, № 3/4.
- Tekhov B. V. *Ob odnom pogrebal’nom komplekse iz Tli.*– “Sovetskaya arkheologiya” (M.), 1961, № 4 (In Russian).
- Tekhov B. V. *Tliyskiy mogil’nik i problema khronologii kul’tur pozdney bronzy – rannego zheleza Tsentral’nogo Kavkaza.*– “Sovetskaya arkheologiya” (M.), 1972, № 3 (In Russian).

- Trapsh M. Pamyatniki kolkhidskoy i skifskoy kul'tur v sele Kulanurkhva Abkhazskoy ASSR. Sukhumi, 1962 (In Russian).
- Tumanyan G. S. Ara Geghetsik ev Shamiram, Yerevan, 2005 (In Armenian).
- Uvarova P. Mogil'niki Severnogo Kavkaza. Materialy po arkheologii Kavkaza, vyp. VIII. M., 1900 (In Russian).
- Yeremyan S. T. Kimerakan u skyutakan tsegheri arshavanknere ev Urartui u Asorestani paykare kochvorneri dem.– PBN, 1968, № 2 (In Armenian).
- Yeremyan S. T. Haykakan aradjin petakan kazmavorumnere (VII–VI dd. m. t. a.)– PBN, 1968, № 3 (In Armenian).
- Yesayan S. A. Oruzhie i voennoe delo drevney Armenii (III–I tys. do n. e.). Yerevan, 1966 (In Russian).

КЛИНОПИСНЫЕ ИСТОЧНИКИ О ПРИСУТСТВИИ КИММЕРИЙЦЕВ И СКИФОВ НА АРМЯНСКОМ НАГОРЬЕ

ГАРЕГИН ТУМАНЯН

Резюме

Ключевые слова: киммерийцы, скифы, клинообразные надписи, Манна, войско, умман-манда, Теушпа, Ишпака, Шагапутара, Партатуа.

Исследование киммерийской и скифской проблем имеет смысл начинать с изучения письменных источников. Первоначальные сведения о присутствии киммерийцев и скифов на Армянском нагорье сообщают хронологически следующие друг за другом ассирийские и урартская клинообразные надписи. Очевидно, правдиво отображая ход исторических событий, они взаимно подтверждают и дополняют друг друга. Клинообразные надписи – наиболее достоверные источники. Их изучение является способом определения достоверности сведений античных текстов. Ассирийские клинописные тексты сообщают о разгроме урартских войск киммерийцами. В них упоминаются киммерийские вожди Теушпа, Дугдамми, Сандаккурру, а также предводитель скифов Ишпака (Шагапутара в урартском тексте) и скифский царь Партатуа. Клинописные свидетельства вместе с археологическими данными способствуют реконструкции обобщенной картины историко-культурных процессов в обсуждаемой эпохе.

Гарегин Туманян – к. и. н., старший научный сотрудник отдела ранней археологии Института археологии и этнографии НАН РА. Научные интересы: культуры эпох бронзы и железа Армянского нагорья, погребальный обряд, киммерийско-скифская культурная общность. Автор 5 книг и 57 статей. gstumanyan@gmail.com

CUNEIFORM SOURCES ON THE PRESENCE OF CIMMERIANS
AND SCYTHIANS IN THE ARMENIAN HIGHLAND

GAREGIN TUMANYAN

S u m m a r y

Key words: Cimmerians, Scythians, cuneiform inscriptions, Manna, troops, Umman-manda, Teushpa, Ishpaka, Shagaputara, Partatua.

Investigation of Cimmerian and Scythian problems should begin from the review of written sources. Assyrian and Urartian cuneiform inscriptions, chronologically following each other, provide initial information about the presence of Cimmerians and Scythians in the Armenian Highland. It is obvious, they truthfully reflect the course of historical events, corroborating and enriching each other. Cuneiform inscriptions are the most valid historical sources. They are used to check the accuracy of antique texts. Assyrian cuneiform inscriptions report about the defeat of Urartian troops by Cimmerians. They mention about Cimmerian chiefs Teushpa, Dugdammī, Sandakkurru, as well as the chief of Scythians Ishpaka (Shagaputara in Urartian text) and the Scythian king Partatua. Cuneiform sources along with archaeological data contribute to the recovery of the summarized picture of historical-cultural processes in the discussed epoch.

Garegin Tumanyan – Candidate of Sciences in History, Senior Researcher at the Department of Early Archaeology of the NAS RA Institute of Archaeology and Ethnography. Scientific interests: the Bronze and Iron Age cultures of the Armenian Highland, funerary rites, Cimmerian-Scythian cultural affinity. Author of 5 books and 57 articles. gstumanyan@gmail.com